

АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЗМУ

УДК 821.161.2 “18/19”–3.09 І.Франко:159.9

ПСИХОЛОГІЧНО-СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ У МАЛІЙ ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА

Олександра ФЕДУНЬ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна*

Спираючись на дослідження сучасних учених, автор статті прослідковує шляхи психолого-соціального характеротворення у малій прозі І. Франка, зокрема жіночих образів. Із важливих чинників впливу на процес формування особистості персонажів розглянуто чинники спадковості та середовища (оточення героя).

Ключові слова: соціальний аналіз, психологічний аналіз, ціннісна картина світу героя, суспільно-психологічний тип, спадковість, тип середовища.

Поетика характеротворення, психологічний і соціальний аналіз прози Івана Франка стали останнім часом предметом спеціальних франкознавчих досліджень. Праці І. Денисюка, Л. Бондар, Р. Голода, З. Гузара, Т. Гундорової, Т. Пастуха, М. Ткачука, М. Легкого висвітлюють різноаспектні підходи до актуальних проблем сучасного франкознавства.

Досліджуючи малу прозу І. Франка, І. Денисюк зауважує, що “Іван Франко розкрив співвідношення соціального і психологічного у давній та новій, сучасній йому літературі і вплив їх на жанри прози. Поглиблення літератури в міру її визрівання Франко вбачав у тому, що вона йде не від індивідуальної психології до соціології, а, навпаки, від соціології до індивідуальної психології. Сучасна письменникова наука показала, наскільки складні такі психологічні категорії, як війна, тиранія, розбійництво, настільки велику роль у причинах її відіграє момент індивідуальної і масової психології. За прикладом науки, пише Іван Франко, пішла й новіша література і побачила одну із своїх задач в психологічному аналізі соціальних явищ, у тому, сказати б, як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості тої одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії” [5, с. 115–116]. Далі дослідник зазначає, що Франко займався створенням “того, що нині називають “літературою факту”, – але з широкою естетичною програмою, яка передбачає, поруч із соціологічними, постановку важливих психологічних проблем людинознавства” [5, с. 58]. На тих самих позиціях стоїть інший дослідник Франкової прози – Р. Голод, він стверджує, що “у творах Франка ті чи інші вчинки людей пояснюються як соціальними впливами, так і психологічними особливостями героїв” [2, с. 81].

М. Ткачук у праці “Концепт натуралізму і художні шукання в “Бориславських оповіданнях” Івана Франка” показує, як середовище, економічні відносини між робітниками й підприємцями впливають на формування особистості, характеру і долі людей. Він пише: “У “Бориславських оповіданнях” зображення взаємин між працею і капіталом набуває глибокого синтезу натуралістичних та реалістичних рис: тут письменник, уводячи описи й аналіз сучасних економічних відносин між робітниками й підприємцями, показав їхній вплив на характер і долю людей, тут він відкрив новий для української прози і досить плідний засіб зображення життя, поєднуючи передачу об’єктивних сторін предмету і суб’єктивного сприйняття його персонажем” [11, с. 29].

Художній типаж персонажів Франкової прози досить різноманітний, бо кожний герой репрезентує конкретний людський характер, соціальний статус, спосіб поведінки, мотиваційну сферу вчинків. Письменник, формуючи особистість своїх персонажів, застосовував нову методологію, пов’язану з психоаналізом, теорією генетичної спадковості поведінки, впливу соціального та суспільного середовища на характер героя. Франко вкладає в уста своїх героїв своє, досить суб’єктивне, бачення світу. Але в суспільстві об’єктивне не існує без суб’єктивного, матеріальне без духовного. Людина є активною, вона сама створює середовище свого існування, сама ж його змінює, якщо воно не відповідає її потребам. Індивід не безсилий перед обставинами, в яких проходить його життєдіяльність, він може бути їх рабом, але може бути і господарем, – це залежить не тільки від соціальних умов, а й від його власної життєвої позиції. Гава (“Гава”, “Гава і Вовкун”) – сам кує своє щастя, аналізує і планує своє життя, змінюється, щоб вижити. Одним з найяскравіших прикладів Франкових поглядів на особистість персонажа є його роздуми про жіночі образи. Целіна (“Маніпулянтка”) іде з квартири, яку винаймає, бо оточення може зламати її особистість. Франко показує, як важко жінці, особливо у місті чи містечку, вижити самій, де “без протекції навіть мізерного місця дістати годі” [12, т. 18, с.36]. Автор демонструє два шляхи жіночої долі: першим ідуть Ольга (“Маніпулянтка”) і Ромуальда (“Між добрими людьми”), це шлях, за словами Ромуальди, на якому “галузка відірвана від дерева плине по воді, доки не попаде на крутіж. І тут ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги, але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає” [12, т. 18, с. 226]. Інший шлях вибирає Целя (“Маніпулянтка”), вона бореться за себе і перемагає у цій виснажливій боротьбі з життям. Франко говорить про це так: “Стежкою направо йде купка жінок, у яких горе життя, розчарування і службовий ригор висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Се – жінки-бюрократки, які непохитно пильнують своїх обов’язків у житті. Другою стежкою, наліво, йдуть істоти якраз протилежні тамтим, живі, палкі і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі від часу до часу лишається якийсь невідомий останок: то труп, то калюжа крові. А третій шлях – середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце і жіночу душу, єсть молоді панночки, яких щасливий темпе-

рамент хоронить від екстраваганцій, а молодість від рутини, натури гармонійні з живим чуттям і бажанням діяльності, але кермовані більше розумом, ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і тут не хибне, не хибне блудів і помилок. Але скарб найдорожчий: людськість, гідність, індивідуальність людська в тій громаді хорониться свято, переноситься як найкраще насліддя все наперед, до далекої кращої будучини” [12, т. 18, с. 28]. Бачимо, що герої Франка здатні самі собі вибирати оточення. Стійкі моральні переконання впливають на характер життєдіяльності особи, наповнюють життя людини глибоким змістом. І навпаки, якщо людина не має стійких переконань, вона, як правило, не займає в житті певних моральних позицій, легко підпадає впливу інших людей.

Аналізуючи процес формування особистості у творах Франка, приходимо до висновку, що реалізація моральних переконань і намірів жіночих персонажів у кінцевому результаті визначається рівнем їхньої волі, яка проявляється в здатності діяти відповідно до кінцевої мети. Розглядаючи процес формування жіночих персонажів, бачимо, що Франко надає великого значення сильній волі. Сильна воля для нього – це не просто уміти чогось зажадати, а й здатність відмовитись від свого бажання, підкорити почуття розуму і досягти поставленої мети. І навпаки, відсутність доброї волі може затамувати жаль, чуйність, уважність. Знаючи, усвідомлюючи грані обов’язкового, можна водночас залишатися байдужим до інших людей. Такими збайдужілими Франко показує Гаву, Вовкуна, Едмунда і Гершка Гольдмахера (оповідання “Гава і Вовкун”). Моральна свідомість без внутрішньої волі втрачає свою сутність. Бажання робити добро людям повинно бути досить сильним і проявлятися в конкретних діях, і лише в цьому випадку його можна назвати моральним. Герої Франка, використовуючи накопичений моральний досвід, роблять подальший вибір окремих вчинків і напрямів поведінки в цілому. Ромуальда вирішує жити “на віру” з офіцером, щоб не мешкати разом зі своїми своячками, від яких зазнає лиха. Для маніпулянтки Целі моральність вчинків і чесність стоять на першому місці в житті і дають їй сили боротися. Врешті бачимо, що Целя вистояла у боротьбі з обставинами, а Ромуальда зламалась. Не менш цікавим є Франків погляд на образ галицької інтелігенції. І. Франко намагався розкрити формування особистості галицької інтелігенції у циклі “Рутенці”. У передмові до збірки він писав: “Галицькі рутенці – се не жодна етнографічна, ані історична, се чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних характеристичних прикмет і, як така, являється властиво загальнопсихологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба вважати буржуазні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західноєвропейської інтелігенції, не виробився серед галицько-руської інтелігенції, не запанував іще гордо, самовладно, але прикмети, характеристичні для буржуа, являються, хоч і вроздріб, і розростаються чимраз сильніше” [12, т.15, с. 13]. Е.В. Ільєнков у монографії “С чего начинается личность” пише: “Хочете, щоб людина стала особистістю? То поставте її від самого початку з дитинства в такі взаємовідносини з іншою людиною (з усіма іншими людьми), всередині яких вона не тільки б змогла, а й змушена була б стати особистістю” [9, с. 358]. В такі взаємовідносини ставить Іван Франко своїх героїв. Розвиток і становлення деяких з них ми можемо спостерігати з дитинства. Іван Франко вводить читача у дитинство

Гави, Вовкуна, Мундзя з оповідань “Гава” та “Гава і Вовкун”, Ромуальди (“Між добрими людьми”), Івана Півторака (“Навернений грішник”), щоб згодом показати розвиток його характеру, з дитячих літ протягнути причинно-наслідкову лінію індивідуальності героя. Моральність людини та ціннісна картина її світу найефективніше формуються замолоду. В цілому ціннісна картина світу героїв, згаданих нами, у молоді роки є динамічною, для неї характерна здатність дещо змінюватися під впливом життєвих обставин і власної активності. Специфіка образу середовища полягає в тому, що вона не може бути зрозумілою без відношення до певного суб’єкта літературного твору. Середовище повинно оточувати щось, обов’язково бути у відношенні до чогось. Визначаючи образ середовища як сукупність певних чинників, що взаємодіють з героями Франкової новелістики в процесі їхньої життєдіяльності, ми тим самим хочемо підкреслити, що середовище, яке оточує героя в дитинстві, в міру його розвитку встановлює чимраз ускладненіші зв’язки з найближчим соціальним оточенням. Через це середовище персонаж здійснює зв’язок з усім зовнішнім світом твору, відчуває його вплив, що виражається в цьому випадку в безпосередньо відчутній формі. Спостерігаючи еволюцію Франкових героїв, ми можемо прослідкувати, як у них розвивається тенденція до “некомунікабельності” і самотності, зміст яких полягає в тому, що в умовах загострення соціальних антагонізмів (мала проза на селянську тематику) і урбанізації (оповідання бориславського циклу) персонаж стає дедалі самотнішим, посилюються протиріччя, роздвоєність його внутрішнього світу.

Т. Гундорова доводить, що у Франка “формується новий спосіб характеристики – через приналежність літературного персонажа до певного “суспільного типу”, у зведенні окремого індивідуального характеру до певного ідеального (суспільно-психологічного) типу” [3, с. 42]. Рухаючись у своїй творчості від соціології до психології, Іван Франко розгортає формування особистості таких “суспільно-психологічних типів”:

- робітників (збірки “Борислав”, 1877; “Полуйка” і інші оповідання”, 1899),
- сільських дітей, “починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи” [12, т. 32, с. 457] (збірка “Малый Мирон” і інші оповідання”, 1903),
- жінок у тогочасному галицькому суспільстві (збірка “Маніпулянтка” і інші оповідання, 1904, 1906),
- в’язнів (збірка “Панталаха” і інші оповідання, 1902),
- інтелігенції (цикл “Рутенці”, 1878),
- селян (збірки “Добрий заробок” і інші оповідання, 1902, “На лоні природи” й інші оповідання, 1905).

У системі “середовище – особистість” бачимо, що не тільки оточення впливає на особистість персонажа, формує її, але герої самі створюють умови свого існування. І. Денисюк, пишучи про новелістику Франка, зауважує, що “І. Франко не лише докладно описує оточення героя, ті найдрібніші атоми, які формують його особистість, але й показує самоцінність особистості, її одсвіт випромінювання на оточення, її потенціальну спроможність творити обставини”

[4, с. 262]. Розглядаючи проблему формування особистості героїв у малій прозі Франка, ми вже звертали увагу на той факт, що, окрім образу середовища, письменник використовує у своїй творчості також інші чинники, що впливають на становлення особистості його героїв. Одним з таких чинників є спадковість. У час, коли Франко писав свої твори, теорії про генетичну спадковість були дуже популярними, однією з найвідоміших була теорія Ломброзо. Письменник використовував її, творячи характери своїх героїв. Про цю теорію згадує у своїх дослідженнях А. Ковальчук [9, с. 45–51], описуючи характерокреаційну поетику персонажів Франкової прози. Ми вважаємо, що той чи інший чинник середовища по-різному впливає на розвиток людини залежно від специфічності її спадкових задатків. Спостерігаючи за персонажами малої прози Івана Франка, хочемо тут звернути увагу на те, що будь-який спадковий чинник у житті героя діятиме по-різному за різних умов середовища. Очевидно, що будь-яка кількісна оцінка частки впливу спадкового чинника і середовища є неможливою, оскільки ця частка змінюватиметься залежно від зміни спадкових чинників чи чинників середовища. Отже, тут можна говорити, що твердження про спадковість поведінки чи діяльності не цілком коректне. Адже задатки, під якими традиційно розуміють типологічні властивості діяльності, безпосередньо не впливають на поведінку. Вони розвиваються в процесі відповідної діяльності й поведінки, тут можна лише констатувати взаємодію спадкового і середовища. Ми погоджуємось з І.Д. Бехом у тому, що виводити формування особистості “з спадкових задатків так само недоцільно, як і заперечувати роль цих задатків в особливостях засвоєння суб’єктом соціального досвіду. Прямий детермінізм тут заздалегідь приречений. Залежно від конкретної генетичної організації суб’єкт по-різному реагує на соціальні впливи навколишнього середовища. Узагальнюючи судження багатьох учених щодо впливу спадкових чинників на розвиток особистості, можна констатувати, що немає спеціальних генів, наприклад, асоціальної поведінки. Але є генетично детерміновані властивості психіки, поєднання яких, відбиваючись через певні соціальні умови, сприяє формуванню” [1, с. 158].

Формування особистості героя автор значною мірою ставить у залежність від його діяльності, конкретної ситуації і сукупності відносин одного індивіда до інших, серед яких і відбувається його становлення. Ці речі утворюють середовище, яке є одним з важливих чинників впливу на особистість персонажа. Середовище відіграє у новелістиці І. Франка не останню роль, особливо у “Бориславських оповіданнях”. Р. Чопик у своїх дослідженнях творчого методу Івана Франка звертає увагу на те, що у прозі письменника “існували чинники непідвладні середовищній мотивації, заховані у глибинах підсвідомого” [13, с.87], але “середовище, оте “колосальне оточення”, показом впливу якого так захоплювався спочатку “соціолог” Золя, безперечно, лишилося” [13, с. 87] одним із важливих чинників формування особистості героя літературного твору. Хочемо звернути також увагу на те, що саме було “середовищем” для Золя. “Середовище для нього було все, що діє на організм, – ідеї, державний закон, їжа, видовища, квартира... Він уважно вивчав ці “середовища”, враховував усю суму їхнього впливу на особистість і маси. І в його романах найбільш стійкий, визначальний вплив має, звичайно, соціальне середовище” [6, с. 221] – читаємо у статті К. Забарилу “Іван

Франко – критик Еміля Золя”. Р. Чопик, виходячи з поглядів Франка на творчість Золя, доводить, що український письменник визначив напрям поступу літератури “від соціології до індивідуальної психології” [13, с.87]. Безумовно, стиль Франка відмінний від стилю Золя, хоча український письменник і захоплювався французьким натуралістом. Л. Рублевська, досліджуючи творчі взаємини письменників, писала: “Природничий момент, характерний для французького натураліста, у Франка зникає, соціальний офарблює собою твір, викликаючи основні стильові риси відмінні від Зольових” [10, с. 135].

На наш погляд, Франко у своїй малій прозі виводить певні основні типи середовища, які можна виділити за такими ознаками:

– вид діяльності персонажа: виробниче середовище (“Муляр”, “Вівчар”, “На роботі”, “Полуйка”, “Ріпник”, “Задля празника”, “Яць Зелепуга” і т.д.);

– сімейно-побутове середовище (“Лесишина челядь”, “Під оборогом”, “У кузні”, “Домашній промисел” та ін.);

– суспільно-політичне середовище (“Гриць і панич”, “Різуни”, “Ліси і пасовиська”, “Свинська конституція”, “Звірячий бюджет”, “Моя стріча з Олексою” і т. п.);

– релігійне середовище (“Навернений грішник”, “Отець гуморист” тощо);

– воєнно-рекрутське середовище (“Два приятелі”, “Цигани”);

– тюремне середовище. Досвід чотирьох Франкових ув’язнень не міг не відбитися у низці його творів на тюремну та кримінальну тематику, таких як “На дні” (1880), “Івась новітній” (кінець 70-х років XIX ст.) “Хлопська комісія” (1884), “Панталаха” (1888), “Тюремні сонети” (1889), “До світла” (1890), “В тюремнім шпиталі” (1902) тощо;

– територіальні ознаки середовища: місто (“Маніпулянтка”), село (“Ліси і пасовиська”, “Лесишина челядь”, “Історія моєї січкарні”, “Довбанюк”, “Як Юра Шикманюк брів Черемош”, “Терен у носі”) чи робітниче містечко (“Бориславські оповідання”, “Навернений грішник”, “Яць Зелепуга”);

– національно-етнічні ознаки (“Гава”, “Гава і Вовкун”, “Гершко Гольдмахер”, “Цигани”, “Патріотичні пориви”);

– дитяче середовище (“Микитичів дуб”, “Малий Мирон”, “Schönschreiben”, “Трицева шкільна наука”, “Отець гуморист”);

– гендерні ознаки (“Маніпулянтка”, “Між добрими людьми”).

Складність образу середовища полягає в тому, що воно має комплексний характер. Його аналіз неможливо виконати лише за виділеними параметрами, адже в цілому бачимо, що на характер особистості персонажа накладає відбиток політична структура суспільства, закони, традиції та привілеї, що в ньому існують, чимало інших чинників. Окрім того, у своїй творчості Іван Франко зображує не тільки соціальне, а й суспільне середовище. “Використовуючи досвід персоніфікації суспільних явищ, ... а також новітні сугестійно-психологічні форми образотворення, Франко уподібнює суспільний процес до машини, яка проявляє контрасти праці і вбогости, світла і тьми, викривлює суб’єктивістську свідомість, отруєє її маніякальністю, садизмом, наповнює апокаліптичним змістом” [3, с. 124], – пише Т. Гундорова.

Не варто також забувати, що Франко певний період свого життя стояв на соціалістичних позиціях, що також позначилося на його творчості.

1. Бех І.Д. Спадкові передумови розвитку особистості // Від волі до особистості. – К., 1995.
2. Голод Р. Натуралізм у структурі художнього методу Івана Франка // Укр. літературознавство. – 1996. – Вип. 62.
3. Гундорова Т. Франко не Каменяр. – Мельбурн, 1996.
4. Денисюк І.О. Новаторство новелістики Івана Франка в контексті світової літератури // Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО. – К., 1990. Кн. 1.
5. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. – Львів, 1999.
6. Забарилко К. Іван Франко – критик Еміля Золя // Літ. критика. – 1940. – № 8, 9.
7. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М., 1984.
8. Кирилюк С. Вічний революціонер. – К., 1966.
9. Ковальчук А. Злочин та очищення (Проблема катарсису в психології Франкових персонажів) // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 6.
10. Рублевська Л. Франко та Золя // Червоний шлях. – 1930. – № 3.
11. Ткачук М. Концепт натуралізму і художні шукання в “Бориславських оповіданнях” Івана Франка: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1997.
12. Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1976–1986.
13. Чотик Р. На шляху до вироку (питання “Франко і натуралізм” у літературознавстві та критиці 1879 – 1950-х років) // Укр. літературознавство. – 1996. – Вип. 62.

THE PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL ASPECT IN IVAN FRANKO'S SMALL PROSAIC WORKS

Oleksandra FEDUŃ

*Ivan Franko National University of Lviv Philology Department
Universytetska st., 1, UA-79000 Lviv, Ukraine*

Drawing on the researches of modern scholars, the author of the article traces the routes of the psychological and social character formation in I. Franko's small prosaic pieces, particularly that of feminine images. Among the important factors influencing the process of the personage's personality formation, those of heredity and environment (the character's surrounding) are dwelt upon.

Key words: social and psychological analysis, socio-psychological type, the character's evaluative picture of the world, heredity, kind of environment.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2004
Прийнята до друку 20.05.2004